

Arany János és a magyar irodalomértés az új évezredből visszanezve

1.

Hogyan gondolkozzunk Arany Jánosról az új évezredben? Mi módon rajzolhatnánk hiteles portrét a költőről? 2017-ből visszatekintve nemcsak a *Budapesti Szemle* és a Kisfaludy Társaság optikája, a Gyulai Pál és a Berzeviczy Albert képviselte irodalomértés, de még a Horváth János-i látószög is valamiféle visszahozhatatlan múltnak tűnik. A jelen horizontját érvényesnek, autentikusnak gondoló, konzervens értelmező előtt látszólag két lehetőség áll. A „hagyomány-őrző”, „konzervatív”, „közösségies”, „normatív-érzületi”, „morális töltetű” Arany János-költészetet a mával csak alig-alig érintkező pókhálós régiségtárba helyezheti, vagy a korábbi nézőpontokat tagadva új értelmezői víziót teremthet, a költői karaktert az individualitás-elvű modernitás és a kételyelvű, dekonstruáló posztmodernitás igényei szerint rajzolva fel. A dilemmával már a századforduló fantáziátlan közköltészetével s eszélyes, moralizáló kollektivizmusával ellenkező *Nyugat*nak is szembe kellett néznie. A magyar költészet két nagy csillaga Aranyról szólva a befogadó modernizálás útját választotta. Babits Mihály nagyszabású írásában az epikus alkotó lírai vonásait, abnormis nyugtalanságát, sebzettségét, érzékenységét hangsúlyozta, Kosztolányi Dezső pedig az *Őszikék*re hivatkozva a neuralgikus káprázatok, képzetek költőjét köszöntötte.

„[...] az ellentét Petőfi és Arany között tényleg megvan; de lényegesen más az, mint ahogy akár az ortodoxok, akár a modernek képzelik. Arany a beteges, abnormis zseni és Petőfi az egészséges nyárspolgár [...] A faculté maitresse Aranynál valami előkelő szenzibilitás, amely a külvilág minden behatását mély és múlhatatlan sebnek érzi. A benyomás ilyenformán nem vesz el, hanem tovább rezeg, tovább fáj a lélekben és a lélek folyton gazdagodik a múlttal, az egész múlt tovább élven benne [...] Az ily arisztokrata lélek nem viszi sebeit a piacra. Sőt a költészet neki voltaképpen csak menekvés a valóság kínzó, sebző világából, mely iránt haj! nagyon is eleven érzéke van, és érzékenysége [...] lírája sem

NYILASY BALÁZS (1950) költő, irodalomtörténész. A Károli Gáspár Református Egyetemen tanít.

közvetlen benyomásokat ad, hanem emlékekből táplálkozik és diszkrétan fátyolozott líra. S ugyanezért költészete leginkább epikai. S ámbár ez epikai költészet mélye csupa titkolt és eltagadhatatlan szubjektivitás, megjelenése mégis egy realista, sőt naturalista költészet megjelenése [...] Akinek egész lelke seb, annak az őszinteség keserves lelkiismeretesség [...] Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában” – fejtegette a *Petőfi és Arany* szerzője.

„[...] az, akit mi olvasunk, mai magyarok, akit mi imádunk, a szenvedő Arany, a lírikus [...] Csupa fulladt és titkos mélység a lelke [...] ha itt elsorolnám öregkori balladahőseit, megannyi rögeszmés, holdas, bomlott öngyilkos vonulna föl, kik a mélakór és az üldöztetési mánia vízióival és hallucinációival tusakszanak, lírai versei pedig többé nem józanok, a formában is szaggatottak, furcsán egyéniek [...] A költőben minden korszak mást lát, az új nemzedékek mindig a maguk ígéit olvassák ki ugyanabból a könyvből, amit őseik az asztalon hagytak. Minden epocha feléje utazik, s az évekkel új és új távlatok bukkanak fel. Apáink más Arany Jánost olvastak, mint mi. Övék volt az epikus, a fiatal, a nyugodt. Miénk a lírikus, az öreg, az ideges. Petőfi valaha így köszöntötte: »Toldi írójához elküldöm lelkemet...« Mi az *Ószikék* írójához küldjük el lelkünket. E szenvedő és daloló aggastyán előtt teszem le az új magyar írói nemzedék alázatos és forró hódolatát” – tett hitvallást Arany mellett a nemzedék másik reprezentáns alkotója.¹

Nagy költő-esszéistáink megközelítései érzékenyek és érdekesek, bár nyilvánvalóan egyoldalúak voltak. Az 1911-es Babits-írásban a hagyományőrző, epikus teljességű költő egyáltalán nem jelent meg, s a „szaggatott formákat” vizionáló Kosztolányi is teljességgel eltekintett a kapcsos könyv verseinek érzületi világosságától, tagolt rendezettségétől, klasszicizáló arányosságától.

A századelő harmadik jelentős Arany-tanulmánya más karaktert mutat. Schöpflin Aladár 1917-es tanulmányában érdekes módon lemondott arról, hogy a kanonizált, nagy költőt a modernség diszharmonikus, nyugtalan horizontjához közelítse. A *Nyugat* vezérkritikusa a nagyszalontai hajdúváros tradicionális, kollektivistá társadalomvilágát rajzolta oda Arany mögé, és a költő múlttisztelő, hagyományközösségi gondolkozásmódját e viszonyok eredőjeként mutatta be.

„Az ő lelki élete két pólus között hányódott egész életében: minden meglevőhöz makacsul ragaszkodó konzervativizmus az egyik, a mindenünnen elkívánkozó s minden helyzettel elégedetlen sóvárgás a másik. Amaz termette eszméit, a világról való fogalmait, morális állásfoglalását, emeből költői természete, alkotó módja, lényének művészi kiélésre szorító belső feszültsége sarjadt [...] Az élettől, a nagy, döntő elhatározásoktól irtózó félnéksége a szegénységben, megalázott helyzetben eltöltött gyermekkor maradványa, épp úgy minden tekintély előtt meghajolni kész szerénysége. Akit a gyermek maga előtt látott, az

1 Babits Mihály: *Petőfi és Arany. Nyugat*, 1910, III. évfolyam, 22. szám, 1584–1586.

Kosztolányi Dezső: *Nagyváradi Napló*, 1917. március 25., *Pesti Hírlap*, 1930. november 16.

majd mind több, nagyobb, tekintélyesebb volt, mint ő, és hozzátartozói, az emberekkel való érintkezésnek ezt az attitude-jét rögzítette meg lelkében az idegalkatában rejlő, vele született tartózkodás és félnkség, az eredendő energiahiány, rendkívüli érzékenysége pedig zárkózottá tette mindenkiel szemben [...] Az öröklött képzelődő természet, az önbizalom hiánya épp úgy oka annak, hogy oly későn, harmincéves korában jutott el maga megismerésére és a tehetségéhez méltó alkotásra, mint az a levegő, amely Szalontán körülvette. Soká és nehezen s akkor sem teljesen és fenntartás nélkül tudott ráeszmélni a maga originalitására s az originalitáshoz való jogára. Mintaképeket látott maga előtt: nemcsak fiatal korában, de később sem tudott teljesen szabadulni a mintaképektől, nem mert teljesen fölébük emelkedni. Sohasem tudott eljutni az egészen szabad és merész alkotásig, mindig kellett neki valami előzmény, példakép, kívülről jövő serkentés. Élete fogytáig mindig egy kicsit tanítvány maradt a világirodalom nagyságaival s a magyar tradícióval szemben. Invencióját is ez a bátorisan szerénység bénította meg, – sohasem lett volna bátorsága a minden mástól független, minden előzménnyel szakító alkotásra, sem teljesen új, soha nem látott, minden hitelességi alap nélküli kitalálásra. Természetének ebből a félnkségéből, invenciójának ebből folyó röghöz tapadtságából, tudjuk, elvet csinált, az epikai hitel elvét, amely amilyen kitűnő kulcs az ő kitalálási módjának megértésére, épp olyan kevésbé fogadható el általános érvényű esztétikai princípiumnak” – töprenkedik Schöpflin a költő születésének századik évfordulóján, s jeleníti meg Arany tradicionalizmusát az individualitás álláspontja felől árnyalatnyi fenntartással, távolságtartással.²

A század eleji *Nyugat* szuverenitás- és extremitásigénye semmiképpen sem mondható efemer, partikuláris jelenségnek. A kritikai, művészetfilozófiai gondolkozás a XX. század során nem az „apollói” közösségiség, hanem a szabad, megalkuvás nélküli individualizáció attitűdjeit, gondolatköreit fejlesztette tovább. A mindennapi emberség szempontjából hasznosan működő, ízlést kiművelő, közösséget teremtő irodalom vágyát és látomását csupán a két világháború közti magyar konzervativizmus őrizte ideig-óráig. Az alkotói pszichikum a nemzeti klasszicizmusban nem az id, az ösztön-én kaotikus energiáira épít, s nem az egotudatosságon kívüli extremitásokat hangsúlyozza. Az egyéni élet akaratát itt nagy erkölcsi törvényekhez kapcsolódik, a vitális erőket morális megfontolás, világos, józan értelem és valóságérzés korlátozza; az egyéniség benyomásainak parancsoló lényként jelenik meg, és klasszikus mértéktartással fékezi meg magát, hogy minden erejét a fennmaradásra, továbbépítésre, világalakításra fordíthassa.

„A Kazinczy-féle nagy nyugati iram hagyományait ez a korszak: Petőfi, Arany, Gyulai nagy félszázada volt hivatva meggyökereztetni, nosztrifikálni. Vállalta és meg is cselekedte. Európaiság és gyökeres magyarság, művészeti és

2 Schöpflin Aladár: *A fiatal Arany. Nyugat*, 1917, 5. sz., 426, 428.

erkölcsi eszmény a klasszicitás tökélyével ragyog műveikben. Lángelme és nagyobb műveltség e lélekiemelő korban nem kiröpülni vágyott természetes légköréből, hanem megmunkálni műveltsége hazai talaját. Teljes tudatossággal iparkodott magához nevelni közönségét, melyet a megelőző »fentebb« irodalmiság illetetlen hagyott. S bár művészi tökély és költői eredetiség tekintetében a legfelső polcon állott, meg tudta értetni magát az igénytelenekkel, a műveltség kisdedeivel is; a nagy lelkek erkölcsi érzékével hajolt le hozzájuk, hogy részeltesse önnön javaiból. Ez volt a sokat hánytorgatott »népiesség« nagy, nemes értelme: termékenynek ígérkező s elvégre higgadt megállapodás saját forrásaink mellett a százados iramban; történeti egyéniségünkhöz igazítása az európai szerzeménynek; huzamosnak tervezett s hatékonyságra számítható érintkezése a művelt irodalmiságnak a nevelésre szoruló olvasó közönséggel. A népiesség, oly értelemben, mint nálunk kifejtett: magyar specialitás; nem múltékony demokrataság, nem merő romantika, nem színvonal-ejtés, nem pusztán naivkodó divat, hanem irodalmunk fejlődéséből és reális szükségleteiből kiserkentett nagy nemzeti gondolat, melynek, mint minden, magyarságunkat konzerváló irodalmiságnak legtudatosabb értője s megvalósítója maga Arany János” – fejtegeti, bogozgatja a magyar fejlődés csúcspontjaként felfogott, kiművelt konzervativizmus gondolatát Horváth János a középpontba természetesen a *Toldi* íróját állítva.³

A legsokoldalúbb, legátfogóbb tudású magyar irodalomtörténész a nemzeti klasszicizmus elsőbbsége mellett ismeretesen egész életében kitartott. A morális komolyságú, közösségi érvényű, eszélyes, tudatos irodalom eszményét mindvégig őrizte, védelmezte, noha már korai Ady-tanulmányában megértette és hitelesen bemutatta, hogy a tudattalan kifejezésére törekvő modern költészet menthetetlenül anarchisztikusabb, individualisztikusabb, kuszább utakra tért.

A modern (és posztmodern) válságkifejező individualizmus a XX. században persze a maga kusza útjain sok-sok értékkel gazdagodott. Legjelentősebb művész képviselői – Thomas Mann, Franz Kafka, Luigi Pirandello, Samuel Beckett, Jorge Luis Borges, Italo Calvino és társaik – a krízist nem programszerűen, hanem eleven, problematizáló hitelességgel jelenítették meg. A kritika és a kultúrfilozófia azonban másképpen működött. A teória már jóval a posztmodern korszak előtt mind programszerűbben foglalt állást az individuális extremitás, a krízisjelzés, kríziskifejezés mellett. Lionel Trilling a század közepén a modernség szó lehetséges jelentéstulajdonításain medítálva elsőként Matthew Arnold gondolataira utalt vissza. Az amerikai kritikus azonban a hírneves, XIX. századi angol irodalmár egotudatos, társadalmias, interszjektív elképzeléseit csak azért idézte meg, hogy élesen elhatárolódjon tőlük. „És milyen távol van Arnold modernségesezménye a mi jelenkori modernségérzetünktől, a mi modern irodalmunktól! Azok szemében, akik a modern irodalmon nevelkedtek,

3 Horváth János: *Aranytól Adyig*. Budapest, 1921, 8–9.

Arnold rend-, kényelem-, illendőség- és ésszerűség eszménye nem más, mint néhány apró előny és szűkös korlát, melyek néhány gazdag nemzet középosztályának életét jellemezték a XIX. században” – utasította el a közös, társadalmi érdekeket középpontba helyező felfogást.⁴

„[...] e civilizáció rendjéért az egyéniség minden képzeletet felülmúló elfojtásával fizetünk, akár kényszer, akár belenyugvás révén történjék is; nyugalma meddő; toleranciája lagymatag vagy szeszélyes; anyagi kényelme korrupt és korrumpáló; ízlése a kishitűség vagy a gőg kifejeződése; ésszerűségét az erő és szenvedély megcsonkítása árán érte el” – láttatta a mindennapi normalitást represszív, művészetellenes tényezőként, s tagadott meg a társadalmi szférától, az „apollói” társadalmiasságtól, a normakövető, bizonyosságelvű szempontoktól minden igazi értékképző lehetőséget.⁵

A művészet és a művészetfilozófia individualizációs, krízisérdekű fordulata Magyarországon egészen másképpen ment végbe, mint Nyugat-Európában vagy Észak-Amerikában. Az elszigetelt individualitás válságtudatát, a lét és a társadalom problematizálását a pártállami szocializmus 1948 után a mindent megoldó, távlatos, új társadalmi rendre hivatkozva ismeretesen évtizedekre tilalom alá helyezte. Valamelyes módosulásról csak a hetvenes évek elejétől kezdve beszélhetünk. A nyugati világ válságérületéhez ekkortól már nem kellett a föltétlen, durva elutasítás gesztusával közelítenünk, s a célos, optimista világlátást hiedelemproblematizálásokkal, válságkifejezésekkel is ki lehetett egészítenünk. Irodalmárainkat e helyzetben érthető módon a sürgető felzárkózás, a sietős modernizálás vágya vezette, nem csodálkozhatunk hát azon, hogy az arányos mérlegelések, körültekintő átgondolások jócskán háttérbe szorultak.

Németh G. Béla nagy hatású Arany-esszéjét mindenesetre e modernizációs vágy és akarat evidens kifejezésének tekinthetjük. Az ötvenes évek líráját az életmű centrumába helyező kutató Arany János tradicionális (bizonyosságelvű, egységkereső, klasszicizáló, normatív-érzületi) vonásait mélyebben nem vizsgálta, a recepció ilyen irányú kísérleteit negligálta, s a költő autentikus törekvéseit rendre a válságérület kifejezés körébe utalta. „A forradalom után, kivált, ha vesztes, minden bonyolulttá, nehezzé és érthetlenné, minden bizonytalan-

4 Lionel Trilling: *Művészet és neurózis*. Budapest, 1979, 188.

5 A „túltságig vitt”, „jobbára csak megvetésre érdemes” civilizációt elutasító Lionel Trilling a modern irodalom ösvényein barangolva ősi, erkölcsön kívüli energiák megjelenítését fürkészte, és James Frazer, Friedrich Nietzsche, Joseph Conrad, Thomas Mann műveit megidézve a személyiség felbomlasztása által létrejött orgiasztikus szituációknál, szado-mazochisztikus megnyilvánulásoknál állapodott meg. Az autentikus modernség az amerikai kritikus számára az egotudatosság, a racionalitás és mérték tudat elvetését jelentette. „Amikor Mann Aschenbachját intellektuális és művészi képességeinek teljében utoléri a halál, mert maga alá gyúrte ez a szenvedély, melyet etikai ésszerűsége elítél, ezt nem vereségnek tekintjük, hanem inkább valamiféle rettenetes újjászületésnek; a művész a maga elmúlásában olyan valóságot ismer meg, melyet eddig kizárt a tudatából” – értelmezte a *Halál Velencében* című elbeszélést a dionüoszosi káosz, az amorfitás jegyében. I. m., 189 és 194-195.

ná válik [...] Arany mindenestre a bizonytalanság költője lett. Életművének hasonlíthatatlanul nagyobb fele, kivált a forradalom utáni, a szerep és személyiség egymásért és egymás ellen való küzdelmében fogant. Szereppel akarta legyőzni, lekötni bizonytalanságát, de örökké bizonytalanságban maradt választott szerepének helyessége iránt, s hánykódó aggodalomban, nem a szerep győzi-e le végül őt magát? [...] 1849 után lírikus lett [...] Ami a pozitivizmus korában az európai polgári gondolkodáson áthullámzott, az hullámzott át az ő líráján is. Az egész széthullása, a megismerés kétsége, az igazság relativizálódása, az egyetemes történeti célok elvesztése [...], a munka kiszolgáltatottsága, eldologiasodása, a hagyományos közösség bomlása, atomizálódása, az individuuum és közösség, az önelvű és társadalmi ember ellentmondása, az ember otthontalansága, elmagányosodása, elidegenedése önmagától – ezek s hasonlók verseinek tárgyai [...] – fejtegette a kutató 1967-ben folyóiratban, majd 1970-ben tanulmánykötetben és monográfiában is publikált dolgozatában.⁶

A hetvenes-nyolcvanas évek nagy hatású irodalomtudósa mihamar követőkre talált, s a tanítványok mesterük nyomán járva még energikusabban, még határozottabban buzgólkodtak a válságérzés centrumba emelésén. *Az el nem ért bizonyosság* című, 1972-ben megjelent tanulmánygyűjtemény fiatal szerzői, Veres András, Szegedy-Maszák Mihály, Zemplényi Ferenc és társaik a krízis átélését és kifejezését az autentikus, modern költészet központi kérdéseként kezelték, az ötvenes évek lírai költészetét a föltétlen kételyfelismerés és -kifejezés jegyében vizsgálták. Arany munkássága e perspektívából persze meglehetősen problematikusnak, ellentmondásosnak látszott.

„A *Kertben* egybevetése a *Visszatekintéssel* alkalmasnak látszik arra, hogy jelezzük Arany költői-gondolkodói szemléletének lehetőségeit és határait. Azt, hogy mennyire vágyakozott a bizonyosságra, de radikális kereséséről eleve lemondott; hogy mennyire érzekelte a bizonytalanságot, de a radikális szembenézést vele nem vállalta. Kötődése a tradicionális értékekhez érzékennyé tette a kiszolgáltatottság iránt és kiszolgáltatta érzékenységét. *Az el nem ért bizonyosság* költőjeként indult pályája elején és ennek maradt pályája végén is” – konstataált Arany János költői karakterét jellemezve valamiféle megtorpanó, művészi szempontból is problematikus, terméketlen közötlétet Veres András.⁷

„Legjelentősebb költőink közül Arany az egyetlen, akinek töredékes az életműve. Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Ady, Kosztolányi vagy József Attila versei közül világosan elkülöníthetők a remekművek; Arany költői életművében sokkal több az olyan mű, melynek el nem évülő részértékei vannak, mint bármely más költőnkében, de szinte alig van olyan alkotása, melyet művészileg hibátlannak mondhatnánk [...] nem hozott létre önálló poétikát, nem volt jelentős formai újító, mely pedig minden új költői világkép létrehozásának

6 Németh G. Béla: Arany János = uő.: *Mű és személyiség*. Budapest, 1970, 7–8, 17, 19.

7 Veres András: Elbizonytalanodó moralitás, ironikus életkép = *Az el nem ért bizonyosság*. Szerk.: Németh G. Béla. Budapest, 1972, 115.

elengedhetetlen feltétele. Az egyetemes költészet legnagyobbjaival ellentétben nem ismerte fel, hogy a művészi formák fejlődése visszafordíthatatlan sort képez, amelyen belül csak előrelépni lehet, s a közvetlen előzmények alkotó olvasása megmutatja, milyen irányban. Ezért nem került az európai fejlődés élvonalába, műve ezért oly rendkívül egyenetlen, ezért hiányzik nyelvéből a belső koherencia” – marasztalta el a költőt evidens, mechanikus paradigmásort tételezve s az ennek megfelelést mérceként alkalmazva Szegedy-Maszák Mihály.⁸

A modernizmus elméleti rendszereit (formalizmus, új kritika, strukturalizmus) Nyugat-Európában és Amerikában a posztstrukturalizmus dekonstruáló elvű teoretizmusa követte. Az új trend rövid idő alatt jelentős térfoglalást hajtott végre, és a hetvenes évekre a Nyugat legtöbb befolyásos irodalmi műhelyében elfogadottá vált.⁹ Premisszái: a szerző halála, a személyiség nyelvi konstruáltsága, a differenciaelv szubsztancialitása, a nyelv par excellence jelentéseltérítő karaktere végletesen radikális gondolkozásmódot alapoztak meg. Lacan, Derrida, Foucault, de Man műveiben a székszis diadalmas, autentikus, korlátozásra nem szoruló, szubsztanciális lényegiségként tűnt fel, s a bizonyosságra, teljességre vágyó emberi elképzelések anakronisztikus maradványokként kerültek kívül a presztízs birodalmán.

A kétely hermeneutikáját középpontba helyező s Arany Jánost modernizáló Németh G. Béla és Szegedy-Maszák Mihály még a posztstrukturalizmus nagy rohama előtt tevékenykedtek. Az áttörés és térfoglalás azonban csakhamar Magyarországon is végbement, méghozzá Nyugat-Európához képest teljesebben, erőteljesebben. Az életbizalom-ideológiákat éppen csak hátuk mögött hagyó hazai irodalmárok a nyolcvanas-kilencvenes években lendületes készséggel fogadták be a totális kétely gondolatköreit. A posztmodernista teoretizmus a chiasztikus és filozófiailag süket marxizmussal szemben intellektuálisan is méltó meditációs alaphoz tűnt, szubsztancializáló „filozófiái” módszertana, látványos fogalmisága az elméleti ész igényeit maradéktalanul kiegészítették. Az új gondolkozásmód premisszái, fogalmai, tételei – nyelvi válság, nyelvi megelőzöttség, intertextualitás, areferencialitás, szubjektumkritika, decentrált személyiség, dialogikus szubjektum – viharos gyorsasággal kanonizálódtak. Csakhamar vitathatatlan presztízserővel felruházott – látványos terminológiával, sűrű fogalmi hálóval megtámogatott – módszertan sulykolta: az irodalom létmódja megváltozott, s az elméletileg igényes, autentikus értelmezőnek minde nélkül az új szituációt kell felismernie és megjelenítenie.

Az ezredfordulóra a posztstrukturalista gondolat már szilárd, stabil intézményi alapokon állt hazánkban, metodikáját és terminológiáját elméleti műhe-

8 Szegedy-Maszák Mihály: Az átlényegített dal (*A lejtőn*) = *Az el nem ért bizonyosság*. Szerk.: Németh G. Béla. Budapest, 1972, 293–294.

9 A posztstrukturalista dekonstrukció alapvetését ismeretesen Jacques Derrida három 1967-ben publikált, nagy hatású könyvéhez köthetjük.

lyek, egyetemi tanszékek, vezető irodalmi és tudományos lapok, tudományos diákkörök, doktoriskolák sokasága képviselte és terjesztette. A meghatározó befolyás alól az irodalomtörténeti kutatások sem vonhatták ki magukat. A Németh G. Béla-i, Veres András-i, Szegedy-Maszák Mihály-i kételygondolatot Szili József, Szilasi László, Milbacher Róbert, Margócsy István, Hász-Fehér Katalin, Eisemann György immáron biztos kultúrfilozófiai háttér és közmegegyezéses fogalmiság birtokában erősítették, radikalizálták tovább. A kutatók az új, autentikus Arany-képet a tradicionális bizonyosságok zárójelbe tételével, az ambivalenciák, jelentésdifferenciák hangsúlyozásával, az Arany János-i költészet kéteyleinek, ellentmondásainak kimutatásával igyekeztek fölrajzolni.

„Arany szövege [...] tökéletesen tisztában van a megismerés alapvetően nyelvi jellegével, a világ elszövegesedésével és a teremtett világ hangsúlyozottan szöveg voltával.” „Ez a szöveg tudja, hogy a nyelvvel baj van: a reprezentáció tökéletlen, az alkalmazás problémás” – létesített kapcsolatot a kanonizált nyelvfilozófiai terminológia és *A nagyidai cigányok* között Szilasi László nem sokkal a rendszerváltás után.¹⁰

„Mindezzel szemben Arany balladájának éppen fantasztikus tépettsége, diszharmonikussága s minden poétikai szinten érvényesülő homályossága érdemel kiemelt figyelmet – megítélésem szerint e ballada, szemben a Greguss által elindított nagy interpretációs hagyomány alaptételeivel, azaz a hűség és helytállás követelményeinek súlykolásával, éppen a történeti helyzet és az erkölcsi parancsok problematikusságát mutatja be” –, érvénytelenítette az 1856-os balladát újszerűen elemző Margócsy István a *Szondi két apródjából* sok-sok évtizeden át szilárd tartást, világos ítéletet kiolvasó recepciót.¹¹

„[...] a *Toldi*, *Petőfi*, *balladák*, *melankólia*, *parasztfiú*, *népiesség*, *epikus*, *Őszikék*, *morális nagyság*, *mandátumos költő*, *nemzeti eposz* stb. olyan mátrixot alkotnak, amely a magától értetődőség örömeivel ajándékozhatja meg az emlékezőt. Olyan egyértelmű tudáshoz való csatlakozás illúzióját kelti az emlékezetközösség tagjában, amely biztos orientációs pontként szolgálhat a múlt megértéséhez [...] A közösségi emlékezet működési mechanizmusa megköveteli a memorizálhatóságot, az ismételhetőséget és a magától értetődőséget, amely indexszerűen segít felidézni és újramondani, újraélni a közösség identitásának szempontjából meghatározó elbeszéléseket. Ezek az elbeszélések aztán az oktatás segítségével öröklődve a történeti valóság, igazság, hitelesség igényével lépnek fel, illetőleg önnön esetlegességüket (diktátum voltukat) ezen igénnyel próbálják elmismácsolni és saját státusukat abszolutizálni [...] Ennek a könyvnek a szerzői szándéka az tehát, hogy a kedves olvasót szembesítse az Arannyal kapcsolatos tudásrend mátrixának kialakulásával, illetőleg működésének hatásmechanizmusával” –

10 Szilasi László: „Környékezi már néminemű kétség” (Arany János: *A nagyidai cigányok*). *Irodalomtörténeti közlemények*, 1996/4, 398.

11 Margócsy István: A históriás énekmondástól a dramatikus balladáig. Czuczor Gergely és Arany János Szondi-verse = Fűzfa Balázs (szerk.): *Szondi két apródja*. Szombathely, 2009, 29.

jelezte Milbacher Róbert 2009-ben megjelent könyve legelején, hogy az Arany-szakirodalom alkalmatlan nemzeti, közösségi tradicionalizmusát elvetve hitelesebb, azaz kételyesebb, individuálisabb, ambivalensebb Arany-portrét fog megrajzolni.¹²

„[...] az emlékezés így nem a szubjektum fikcionális őrzésének, hanem a múltba zuhanó lebontásának művelete lesz [...] Mnemotechnikájában így az organicitás elve szerint kondicionált képzelőerő kényszerül önmaga kiiktatására” – vezette át a költő problematizáló fájalmát a szubjektumválság és a nyelvi válság programos, posztstrukturalista eszmekörébe a *Letésem a lantot* című Arany-verset elemző Eisemann György 2010-ben.¹³ „A késő romantika fordulatóban tehát a szubjektum saját beszéde halálával szembenézve ismerheti fel, hogy ő maga, vagyis amit önmagának nevez, szintén a »halálhoz« – egy nyelvészemantikai végeességhez – tartozik” – teremtette meg a hazai irodalomértésben már korábban kanonizált késő modern korszakfogalom előképét ugyanő, a késő romantika absztraháló terminusát alkalmazva.¹⁴

2.

Az Arany-recepció főbb erővonalait követve a kételyvezérelt modernitás és a posztstrukturalizmus karaktervonásait, kulturális háttérét is igyekeztünk felvázolni. De vajon hozzájárultunk-e a helyes álláspont kialakításához? Arany János költészetét vizsgálva végül is melyik módszertanban bízhatunk? A tradíciómegtartó, „apollói”, közösségépítő, klasszicizáló attitűdöket preferáljuk? A hiedelemproblematizáló, válságkifejező, individuális, izolált modernség jegyében vizsgálódjunk? Netán a posztstrukturalizmus módszertanát alkalmazzuk?

Legegyszerűbben és leghatározottabban az utolsó kérdésre válaszolhatunk. A posztstrukturalizmus jegyében álló modernizációs kísérletek, bármennyire elterjedtek is, 2017-ből visszanezve menthetetlenül problematikusnak, alkalmatlannak tűnnek. Az elszigetelt individuumot programos mintaként tételező, a kétely hermeneutikáját a paranoia hermeneutikájává fejlesztő radikális világnézet Arany János ügyében semmiféle értékelhető, új eredményt nem hozott. A gazdag, sokszínű recepciót az „emlékezet balzsama” kifejezéssel címkéző s a nemzetieskedő kultuszteremtés fényében láttató Milbacher Róbert hamisítások, elhallgatások, manipulációk sorát alkalmazta.

A *Szondi két apródjában*, *A walesi bárdokban*, az *Ágnes asszonyban* bizonytalanságokat, ambivalenciákat kereső, látványos, radikális átértékelések ugyancsak érdemelnek pár szót. Az újító koncepció szerint Edward király korántsem önhitt provokátor és véres kezű zsarnok, a *Szondi*... török küldönce – bárha az eddigi

12 Milbacher Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama*. Budapest, 2009, 12.

13 Eisemann György: *A késő romantikus magyar líra*. Budapest, 2010, 117, 118.

14 Uo. 122.

kritika szolgálalkú, ügyeskedő manipulátorként láttatta – valójában hiteles szemtanú, alternatív történet birtokosa, Ágnes asszony pedig alighanem ártatlan, a ballada tehát kitüremkedik a bűn és bűnhődés kapcsolatát megnyugtatóan elrendező keresztény kultúrkörből. E látványos, hatásos újraértelmezéseket azonban már a korrekt szövegolvasás is érvényteleníti. A bárdokat máglyára küldő Edward király a versben valóban kegyetlen zsarnokként viselkedik, Ali küldönce nem hiteles történetmondó, hanem ura parancsát teljesítő s a kommunikatív racionalitást mélyen sértő, ravaszul érvelő rábeszélő, Szondi apródjai pedig történetüket makacsul végigmondva szilárdságról, tartásról tesznek bizonyosságot. A természetes, világos okozatiságtól nem fanyalgó értelmező Ágnes asszony bűnrészességében sem igen kételkedik, már csak azért sem, mert hiszen a szerencsétlen nő a vérfoltot a történetmondó közlése szerint „akkor éjjel” is látta.

A *Letésem a lantot* című költeményhez is felesleges a késő romantika, az utó- és posztmodernitás nyelvi válsággondolatát társítanunk, és a versben megfogalmazódó csüggedt lemondást a posztstrukturalizmus totalizáló krízisfelfogásával összemosnunk, hiszen a vers beszélője a reformkor reményteljes légkörére visszautalva világosan, nyíltan megmondja: kétségbeejtő elbizonytalanodása hazája, közössége szétszórásának eredménye. „Dicsőség fényével öveztük / Körül a nemzetet, hazát”, „Hazát és népet álmodánk, mely / Örökre él s megemleget”, „Ki örvend fonnyadó virágnak, / Miután a törzsök kihál: / Ha a fa élete megszakad, / Egy percig éli túl virága”.¹⁵

A teoretista, dekonstruktivista posztstrukturalizmus kétségességét azonban nem csupán az Arany-oeuvre ellenállása felől érdemes felvillantatnunk. Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy a honi világban sikeresen és stabilan intézményesült irodalomértéshez a világban a XX. század végén már mind több elvi kétely tapadt. Az ezredfordulóra az Egyesült Államok vezető irodalmárai – gondolataikat több recenzióban, tanulmányban ismertettem – beható, alapos értekezések sorában vonták kétségbe e sajátos kultúrfilozófiai vízió és módszer tan tudományosságát, alkalmasságát. Gerald Graff 1979-es, *Literature Against Itself* című könyvében a modern elmélet valóságtagadását világította át, és találta megalapozatlannak, tudománytalannak, Geoffrey Galt Harpham *Language Alone, the Critical Fetish of Modernity* című monográfiájában 2002-ben a modernitás és posztmodernitás nyelvfilozófiáját vette górcső alá, és az oppozíciós elkülönbözések rendszereként felfogott, inhumánus, determinációs erővel felru-

15 Eisemann György elemzése kapcsán melleleg arra is kitérhetnénk, hogy az erős posztstrukturalista elköteleződés a gyakorlatban mélységesen antiesztétikus elemzési metodikát eredményez: a személyiség- és nyelvi válság nyomait megszállottan kutató elemzők rendre mechanikus, automatikus értékkapcsolatokat teremtenek, s a poétikai, nyelvi elemzést valamiféle eszmevizsgálatná, ideologikus elemzéssé változtatják.

A posztstrukturalista Arany-értelmezések problematikusságairól részletesebben lásd Nyilasy Balázs: A Szondi két apródja jelentéstartományai és Milbacher Róbert: Arany János és az emlékezet balzsama. *Irodalomtörténeti közlemények*, 2010/4, 346–361 és 2011/6, 718–727.

házzott nyelvet mitikus téveszmeként leplezte le. Meyer Howard Abrams a *The Emperor Redressed* című, 1995-ben megjelent, reprezentatív tanulmánygyűjteményben fogalmazott meg éles kritikát a huszadik századi teoretizmussal szemben. Amerika legnagyobb tekintélyű irodalomtudósa a posztstrukturalizmus általános karakteréről töprenkedve jutott arra a konklúzióra, hogy a de Manék képviselte gondolkozásmód voltaképpen nem más, mint valamiféle eltökélt, hajthatatlan antihumanizmus, s a szubsztanciálisnak tetsző elméletiség abból a több évezredes keretből lépett ki, amelyet az irodalom elmélete és kritikája évezredekben keresztül indokoltan jelölt ki a gondolkozás alapjaként.

A nyugat-európai gondolkodók és irodalomértési fogalmak kritikátlan tiszteletére szoktatott magyar kutató csak csodálkozhat: Abramsék világos, tiszta érvelésében a posztstrukturalizmus minden alappillére megrokskad. A mindent és mindeneket meghatározó, aktívan dekonstruáló nyelv, a decentralált szubjektum, a létmódváltást jelző intertextualitás, az areferencialitás és társaik a szemünk előtt válnak korrekt, tudományos igazságokból mítoszfragmentumokká, társadalmi, szociológiai akarát által életre hívott jelenségekké. Az Egyesült Államok humanista kutatói az ezredforduló környékén már a posztstrukturalizmus által megjelenített kultúrvilág teljes szétfoslásáról beszélnek. Geoffrey Galt Harpham az 1968 és 1987 közötti periódust a *Critical Terms for Literary Study* című, 1995-ben megjelent tanulmánygyűjteményben olyan irodalomértési korszaknak („Theoretical Era”-nak) látja, amely fölött egyértelműen eljárt az idő, s az átalakulás kezdőpontját 1987. december elsejéhez köti.

A posztstrukturalizmust hithű odaadással képviselő szemlélet, úgy tűnik, egyértelműen rossz úton jár. De mi a helyzet a válságcentrikus, modernista állásponttal? Érdemes és hasznos-e Arany Jánost a „bizonytalanság költőjeként” felfognunk és megjelenítenünk? A válaszadást megkísérelve mindenekelőtt a mértéktartás szükségességére és a körültekintés nélkülözhetetlenségére utalnánk. Az irodalmi válságérzés és válságkifejezés hogyanja-mikéntje ugyanis elvi problémaként is bonyolult, sokoldalú, több felől szemügyre veendő s ekképpen higgadt, körültekintő vizsgálódást igénylő dilemma. A hetvenes években kikristályosodó – az egyoldalú életbizalom igáját éppen csak lerázó – hazai „válságfilozófia” viszont sok mindennek mondható, de körültekintőnek és higgadtnak aligha. Kompenzációs buzgólkodásunkban a kommunizmus által tiltott, elítélt válság gondolatot sietősen fetiszálva, úgy tűnik, csak az egyik egyoldalúságot léptettük a másik helyébe.

Az egyoldalúságot már Babits Mihály és Kosztolányi Dezső visszafogottabb modernizációs kísérleteivel kapcsolatban is fölelegettük. Babitsék at persze menti írásaik személyes vallomásjellege és szűkített vizsgálódási perspektívája. Németh G. Béla azonban 1970-ben irodalomtörténeti igényű, átfogó, az Arany-költészet egészét feltérképező tanulmányt tett közzé, így a korrektséggel, körültekintéssel, „tudományos átgondoltsággal” kapcsolatos elvárásokat természetesnek kell tartanunk. A nagy hatású, újító tanulmány problematikussága

mindazonáltal első pillantásra is nyilvánvaló: az ötvenes évek lírájának mértéktelen előtérbe helyezése s az epikus költő háttérbe szorítása fölöttébb kétséges modernizációs gesztusnak tűnik, és a tudós elvi hinterlandja, az átértelmező gondolatmunka csontváza, állványzata is igen-igen ingatagnak, labilisnak látszik.

A nagykorósi korszak valóban oly roppant jelentőségű lírai költészetet, műcsoportot eredményezne, mint ahogyan Németh G. látja és látattja? S a hetvenes évek végén született *Őszikék* jelentőségét tényleg olyan csekélynek kell gondolnunk, amint ezt a szóban forgó tanulmány terjedelmi arányai sugallják? Arany János epikus képességei valóban nem érdemelnének értőbb, alaposabb vizsgálatot? Tényleg a „bizonytalanság költője” ő, s támaszkereső gesztusokat egyáltalán nem mutat; alkotásait a fontos emberi hiedelmekhez s a múlthoz való makacs ragaszkodás nem lényegi elemként jellemzi? (Az akaratlagos, tudatos Osszián-hívással, a köd és a homály amorfitásával szemben talán nem a világos, átlátható, plasztikus, tagolt homéroszi világ tolakszik minduntalan a vers előterébe az 1950-es *Ősszel* című műben?)

S a költő verses elbeszélésekhez való vonzódását magyarázva elégséges irodalomszociológiai okokra hivatkozunk, mandátumosságot és megfelelési kényszert emlegetnünk? Nem igaz talán, hogy a *Toldit*, a *Buda halálát* s a balladákat megalkotó költő ténylegesen meglevő, rendkívüli epikai és dramatikus képességeit működteti, és a verses epika útjain járva erősen hisz abban, hogy a líra „elszigetelt”, „individuális” perspektíváját szélesíteni, bővítetni kell? S vajon tényleg létezik olyasféle hiteles, globalizációs mérce, amelyre Németh G. Béla (Szegedy Maszák Mihály, Veres András) Arany költészetét átvilágítva rendre visszaautal? Valóban volna egy fejlettebb, előrehaladottabb nyugat-európai romantika, s a *Toldi* e szinten alul maradva, inkább csak a kelet-európai olvasó elvárásait elégítené ki? Egyáltalán a magyar irodalom alakváltozatait lehet-e, érdemes-e valamiféle jól-rosszul elgondolt, mechanikus mércéhez mérni? Az individuális formatartalom és az egyediség iránt csak kicsit is elkötelezett irodalmár tud hinni az ilyesféle globalizáló mintaképzés alkalmasságában?

A problematizáló kérdéseket folytathatnánk. A válsággondolat egyoldalú, körültekintés nélküli érvényesítéséhez sok kétely fér. Arany János poézise túlságosan komplexnek, összetettnek tűnik ahhoz, hogy a krízisközpontú szemlélet egymagában boldogulni tudna vele. S az alkotói oeuvre-ben nem csak a költemények gondolat- és érzelemvilága, morális, normatív érzületisége, rendezett, tagolt poétikája utal a szilárdság, stabilitás, normabiztonság vágyára, akaráására. A radikálisan tagadó gondolatirányoktól Arany olyankor is elhatárolódik, amikor – leveleiben, cikkeiben, ritkábban verseiben – világnézetét közvetlenül tárja fel. „Ami annyi szívbe oltva / élt világ kezdete oltá; / Mit remélt a hindu, párz; / Amért lángolt annyi oltár, / Zengett Szionon a zsoldár: / Hogy nem addig tart az élet / Mig alatt a testbe jársz [...] Lesz idő, hogy viszsztatérhet / Régi nemes alakjába, / Megtisztulva, szabadon; / Vagy a „boldogok szigetjén” / Mint hívé a boldog hellén, / Vagy az üdvezültek helyén, / Mint

reméli a keresztyén, / Lesz dicsőebb folytatása: / Én ezt meg nem tagadom” – határolja el magát a korszerű, tudományos materializmustól és fordul vissza (a modernitás reflektív kételykultúráját valamiféle korábbi, ősi, hagyományban megnyugvó álláspontra cserélve) az évezredes tradícióhoz *Honnan és hová?* című költeményében.

„[...] a jelen kor, politikai és társadalmi zilált jelleme vagy inkább jellemhiánya miatt semmi egyébire nem képes, mint örökös lyrában bugyogtatni meghasonlott kedélye hánykódó érzelmeit, életunt vágyait, kétségbeejtő reményeit” – bírálja *Anyá és gyermeke* című Hebbel-kritikájában a távlatos, szilárd, közösséges attitűdöket elutasító korérzületet, s a régivel meghasonlott időszakot immáron múltnak látja. A vezéreszmét, a közös zászlót, „melyre milliók szemei reménytelenül függesztvék”, szerinte megkaptuk. „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog”, s e nemzetiség „épen a múltnak folytatása a jelenben és jövőben” – vallja.¹⁶

A fenti érvek birtokában nyilvánvaló, hogy az „eposzias” verses elbeszélés a költői egzisztencia számára semmiképpen sem csupán megrendelés, mandátum kérdése. Az Arany János-i teljességakarát, a szilárdságot, normabiztonságot igénylő gondolkozásmód, mondhatni, törvényszerűen fordul a verses nagyepika archaikus-patriarchális dimenziói felé. „Ha én valaha népies epos írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak, [...] a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt” – vázolta fel a költő Petőfinek írott, 1847. február 28-án keltezett levelében azokat a társas alapidimenziókat, amelynek részletmozaikjait azután oly sok művében felvonultatta.

A feudalizmus és patriarchális rend e „Nakonxipan-világa” persze alapelemeiben az irodalom stabil, évezredes nukleuszaival, alkotóelemeivel vág egybe. A fizikai erő, a szilárd, egotudatos, hősi pszichikum és a hősi tett a literatura legősibb, leginkább archetípusos alapelemei, s a romance, a modern romance ezeket átmentve, megőrizve (displacementekkel megtartva-átalakítva) a realista regény szükségképpen a szépségszisztemmel szemben a szilárdság, teljesség őrzése mellett teszi le a voksát. A modern romance terminusa Arany archaikus epikáját és bizonyos balladáit illetően éppen azért lehet tartalmas, mert segít tágabb és tágasabb irodalmi gondolkozásmódokhoz kapcsolni e műcsoportokat. A *Toldi*, a *Buda halála*, a *Keveháza*, a *Rozgonyiné* és románcballada-társaik kétségkívül jelzik a magyar irodalom szuverén sajátosságát, öntörvényűségét, „színes keletiségét”, de egyáltalán nem az anakronizmus határát súrolják, amint több jeles értelmezőnk véli, hanem a maguk ellenvilág-mivoltában az európai irodalom és kultúra alapvető dilemmájához, a bizonyosság és bizonytalanság, teljességigény és csonkaság, hit és hiedelem problematizálás kérdéséhez kapcsolódnak.

16 Arany János *Összes Művei*, XI. S. a. r. Németh G. Béla. Budapest, 1968, 31-32.

A válságkifejezés-centrikus posztstrukturalista és a modernista szemlélet a körültekintő vizsgálódás mérlegén végül is könnyűnek bizonyult. A két gondolkozásmód között vannak ugyan különbségek, ám radikális elvi igazságait és az Arany János-i műcsoportokkal kapcsolatos megértési lehetőségeiket egyaránt problematikusnak kell tartanunk. Igen ám, de akkor mitévők legyünk? A nagy magyar költőhöz közelítve fordítsunk hátat mindennemű „modernségnek”, és térjünk vissza a tartalmas konzervativizmus, a közösségi érdekű nemzeti klasszicizmus fogalmaihoz, nézőpontjához? A posztstrukturalista teoretizmus csúfos kudarca után éppenséggel ez a fordulat sem volna csodálni való. Az egyoldalú, extrém individualizmus, a tartalmatlan emberség és az inkorrekt áltudományosság világából bizony kikívánczik az ember. Horváth János irodalomestménye életre valótlanságában is szebb, mint de Man tét nélküli dekonstrukciós elmetornája, a konzervatív magyar tudós érvelése, fogalomhasználata jóval korrektebb és tudományosabb, mint a teoretizmus szabatos, világos konceptualizációval mit sem törődő metodikája.

A múlt megbecsülésének akaratát, szándékát erősítheti bennünk a posztstrukturalista elemzők agresszív, jelen érdekű provincializmusa is. Milbacher Róbert deklaratív, radikális átértékelése, mint említettem, semmiféle megalapozott, tényleges eredményt nem hozott. Az általa „bebalzsamozókként” aposztrofált „régimódi” irodalmárok viszont Gyulai Páltól Barta Jánosig nagyon sok ma is érvényes problémafelvetést és felismerést szolgáltatnak. Hogy a ballada igen különös módon mond el egy történetet, hogy a *Toldi* életmód-jelzései, hasonlat- és metaforavilága a hazateremtés szimbolikus munkáját végzi el, hogy az Arany-versek mindegyre sajátyszerű, szerves formatartalmat teremtenek, hogy a költő epikus verseiben dimenziók közt vándorolva valamiféle magas rendű játékosság jegyében teremt világokat, nos, mindezek a meglátások (Greguss Ágost, Karácsony Sándor, Riedl Frigyes, Barta János felvetései) nagyon is tartalmas, nem negligálásra és meghaladásra, hanem továbbgondolásra alkalmas, értékes igazságoknak látszanak.

De azért a fürdővízzel együtt ne öntsük ki a gyereket; a speciális művelődéstörténeti helyzetek által determinált egyoldalúságokat látva se tagadjuk meg az irodalom és az irodalomértés individualizmussal, tudattalan-kifejezéssel, válságtudattal kapcsolatos elkötelezettségét s a kríziskifejezés értékteremtő esélyeit. Az emberi hiedelemvilágokon – tetszik, nem tetszik – mindenkor nagy repedések mutatkoznak, és nincsen okunk csodálkozni azon, hogy az európai litaratúra Euripidésztől (sőt: Homérosztól) Shakespeare-en, Montaigne-en át Jorge Luis Borghesig, Italo Calvinóig e repedésekre rendre visszautal.

A posztstrukturalista dekonstrukció egyoldalúságához azonban, sokadszor hangsúlyozom, nincs okunk visszatérni. Általánosító, elvi álláspontra törekedve inkább a természetes, kétirányú érzelmi elkötelezettséget, értékadományozást érdemes kultúrfilozófiai szintre emelnünk. Ne feledjük, a dekonstruktivista kételyparanoiától nem befolyásolt amerikai eszmetörténész, Franklin L. Baumer a bizonyosságkeresés és a problematizálás dilemmáját illetően ugyancsak ará-

nyos, körültekintő kulturális beállítódást ajánl. Az európai kultúrának az állandó hiedelemproblematizálás mellett a támaszok kereséséről sem szabad lemondania; a kételykifejezés visszaszorítása megmerevedett, „bizáncias” kultúrát eredményez, a stabilitás-, bizonyosságkeresés hiányában pedig végül is tét nélkülivé, tartalmatlanná és üressé válik filozófia, művészet, irodalom – összegzi a végső tanulságot négy évszázadra kiterjedő vizsgálódásai végeztével a neves tudós *Modern European Thought* című, 1977-ben megjelent monográfiájában.

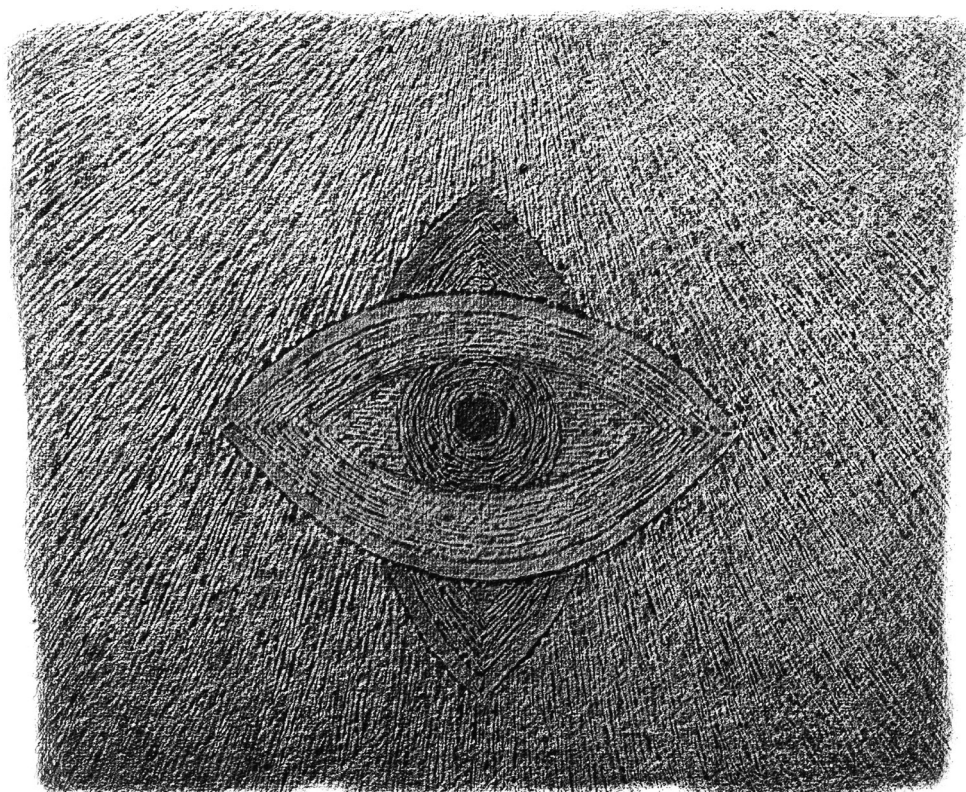
A kríziskifejezés módozatait ily módon – kellő körültekintéssel – természetesen Arany János költészetében is érdemes vizsgálnunk. A problematizáló tudatosságot nemegyszer a költő-kritikus reflexióiból is kiolvashatjuk. „Óhaj-tandó ugyan, hogy a költői lélek teljes harmóniában legyen a világgal: de ha nincs, ki tehet róla. A művészet harmóniája nem mindig az optimismusé is egyszersmind” – ment elébe Arany az optimista fundamentalizmustól elvárható kifogásoknak *Az ember tragédiája* szerzőjét a Kisfaludy-társaságban bemutatva. „Vagy az újkori, az olasz eposz felvirágzása nem átmeneti korra esik-e, s nem éppen arra, amely a XV. és a XVI. század közt teljesen megváltoztatta a világ ábrázatját?” – jelezte a más vonatkozásban már idézett Hebbel-kritikában, hogy nagyon is tisztában van a reneszánsz (a tudományos forradalom, az újkori empirizmus, a szekularizáció) mélyreható, paradigmaváltó jelentőségével.¹⁷

Tárgyilagosságra törekedve s a líracentrikus szemléletet korrigálva azt is meg kell mondanunk, hogy a költő a válságkifejező tudatosság adekvát formáját nem elsősorban lírájában, hanem komikus eposzaiban, verses regényében és kései balladáiban teremtette meg. *Az elveszett alkotmányt, A nagyidai cigányokat s a Bolond Istókot* ma nem egyszerűen „tréfás eposzokként” címkézzük meg, hanem profanizáló, parodisztikus, destruáló-dekonstruáló poétikai eljárások tárházaként tartjuk őket számon. A verscsoportban megnyilvánuló provokatív autoreflexivitás – a jelenséget először ismeretesen Imre László tárta fel és mutatta be *A magyar verses regény* című könyvében – valóban sok-sok posztstrukturalista, posztmodernista gesztussal hozható kapcsolatba. De a nyelvi válság, a személyiségdisszemináció és az eredendő intertextualitás jegyében fogant – vadonatúj, gyökeresen másnemű szituáltságot és létmódot szuggeráló – rögeszméket ezúttal is nyugodtan elfeledhetjük. Hiszen Arany itt is csupa „régí” tradíció nyomában jár: legfőbb ihletője a *Don Juan* szubverzív provokativitása s mellé a debreceni diákköltészet csúfolódó kedve, *A helység kalapácsa* harsány, jókedvű humora járul.

Az egyensúlyhiányos létérzékelés adekvát kifejezőjévé Arany János utolsó költői korszakában a par excellence válságkifejező, zaklatott, szaggatott, sötét tónusú ballada válik. A *Tengeri-hántás* szomorú szerelmi története értetlen és érthetetlen, motivációs okszerűségeket elmosó történésvilágot tár elibénk, a *Hídavatás* deviáns, alternatív szertartást – hiedelemparódiát, feketemisét – produ-

17 AJÓM XI. Budapest, 1968, 370, 31.

káló kísértetei, amint sorsjelző önbemutatóik tanúsítják, jobbára szerencsétlen áldozatok, a könyörtelen, ellenséges metropolis megalázottjai. Bűn és bűnhődés értelmes, méltányos kapcsolata a *Vörös Rébék*ben is felbomlik. Pörge Dani „ős-bűne” fekete mágia következménye, hiszen Rebi néne megfőzte a legény bocskorát, s bujdosásba, útonállásba is a rosszat akaró boszorkány sodorja a fiút. A Dani halálán triumfáló varjú-boszorkány habzsoló-hebegő, torlódó, hiányos mondatokat, szószerkezeteket sorakoztató hívása („Most ebédre, hollók varjak / Seregestül, aki van! / De szemét ne bántsá senki: / Azzal elbánok magam”) nem csupán az életszerű balladai beszéd iskolapéldája, de alighanem a magyar költészet leginkább horrorisztikus négy sora. A refrén ezúttal nem tölt be harmonizáló szerepet: a „Hess, madár!” kétségbe esett, háritó, védekező kísérlete tompán, hiábavalóan, hatástalanul cseng végig a versen. Az igazságosság, méltányosság uralta világ végképpen elenyészett, s az értelmetlen gonoszság átvette az uralmat: a sok más felejthetetlen művében patriarchális Naconxipant alkotó Arany János az 1877-es „parasztballadában” igazi karkai víziót teremt.

T. Szabó László: Souvenir V. Á-nak (frottázs, 33x40 cm, 2014)